

ԳԱՔՐԻԵԼԼԱ ՌԻԼՈՒՀՈՃԵԱՆ

ՀԱՂՈՐԳՈՒՄ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ (ՌԵՋՋԻՈ ԷՄԻԼԻԱ Ք.) ՆՈՐ ՅԱՅՏՆԱՔԵՐՈՒԱԾ ԵՐԿՈՒ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեծ յուզումով է, որ մասնակցում եմ նոր Մատենադարանի բացման օրը այս միջազգային գիտաժողովին, հին և պատմական Մատենադարան իմ առաջին մուտքի ճիշտ քառասուն տարուց յետոյ: Եւ այս ուրախալի դէպքում չեմ կարող չիշողութեամբ չ'երթալ այսքան երկար ժամանակի ընթացքում ծանօթացած բազմաթիւ անձերին, որոնք այսօր մեզ հետ չեն: Բոլորն էլ ինձ մի բան նուիրեցին, մէկը՝ գիտական ուղղութիւն, մէկը՝ խորհուրդ, մէկը՝ ժպիտ, մէկը՝ մանուշակ, մէկը՝ ամէնօրեայ պարագաներում գործնական օգնութիւն: Բոլորին եմ յիշում երախտագիտութեամբ և նրանց վառ յիշատակին ընծայում եմ այսօրուայ իմ խօսքը:

Երկու ձեռագրերը, որ այժմ առաջին անգամ ներկայացնում եմ հանրային, նոր յայտնաբերուեցին, երբ Իտալիայի գրադարններում գտնուող հայերէն ձեռագրերի իմ ցուցակը¹ արդէն լոյս տեսել էր. ուստի այս մատենաները նրանից դուրս մնացին:

Զարդարուած նոր ձեռագրեր՝ աւելի իրենց արուեստով ուշադրութիւն են յարուցում, մանաւանդ եթէ նրանց բովանդակութիւնը արդէն ծանօթ լինի, ինչպէս է մեր դէպքում, լինելով մէկը՝ Աւետարան և միւսը՝ Գիրք ձեռնադրութեան, թէև բոլորս գիտենք որ միշտ բնագրային հետաքրքրական նոր տարբերակներ կարող են երեւան գալ: Սակայն մանրանկարները ուսումնասիրելը պահանջում է մասնագիտական խորացում, ընդհանուր հայկական մանրանկարչութեան զանազան դպրոցների լոյսի տակ: Սրա համար ներկայ առիթով, աւելի նպաստաւոր համարում եմ առաջին հերթին նրանց պատմական արժէքի մասին տեղեկութիւն տալ:

Ձեռագրերը պահպանուած էն Իտալիայի Ռեջջիո Էմիլիա քաղաքում Կապուչինիների թանգարանի մէջ, ուր հասել են 1915 թ., երբ այն հոգեւորականներ լքեցին Անատոլիայի իրենց առաքելավայրերը: Սրանք ուրեմն փրկուած ձեռագրեր են և իսկ այս պատճառով թանկագին են մեզ համար, իբրեւ մեր պատմութեան բեկորներ: Երկուսն էլ վերանորոգման կարիք ունեն:

Ձեռ. 1 Աւետարան

[ԺԵ դ.], Կեղի, գրիչ՝ Երեմիա սարկաւագ, ստացող՝ Մատթէոս², թերթ՝

¹ Տե՛ս *Catalogo dei manoscritti armeni delle biblioteche d'Italia*, a cura di GABRIELLA ULUHOGIAN, “Indici e Cataloghi, Nuova serie, XX”, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 2010

290, պրակ՝ 25, նիւթ՝ թուղթ, մեծութիւն՝ 23x16, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19, կազմ՝ կաշեպատ, պատառիկ-պահպանակ՝ 1(սկ) +1(վջ) մագաղաթ՝ Աւետ. (Մատթէոսի ժԲ, 34-40 և ժԵ, 9-15): Մանրանկարչութիւն՝ պատկեր՝ Քրիստոս փառատուրեալ, անտարանիչների խորհրդանշաններ և հրեշտակներ՝ 2բ, էջն ի դժոխս՝ 3ա, Մատթէոս՝ 3բ, Մարկոս՝ 81բ, Ղուկաս՝ 139բ, Յովհաննէս՝ 225բ, կիսախորանմ 4ա, 82ա, 140ա, 226ա, լուսանցազարդեր, գլխատառեր: Յիշատակարանմ՝ 287բ, 288ա-289բ (գլխատուր), 290ա-բ: Եւտեքիոսի թուղթ և խորաններ ընկել են: Հանգամանք՝ բազմաթիւ քերթեր գործածութիւնից մաշած և որոշ տողեր անընթեռնելի են. տեղ տեղ երկրորդ մի ձեռք ամրացրել է գունատ տողեր ու գրերը:

Բովանդակութիւն՝ Աւետարան:

1ա-2բ Սկիզբն գլխոց Մատթէոսի անտարանչի:

թթ. 4ա-80ա Աւետարան ըստ Մատթէոսի:

թթ. 80բ-81ա Սկիզբն գլխոց Մարկոսի անտարանչի:

թթ. 82ա-136ա Աւետարան ըստ Մարկոսի:

թթ. 136բ-138ա Սկիզբն գլխոց Աւետարանի Ղուկասու:

թթ. 138բ-139ա սպիտակ

թթ. 140ա-224բ Աւետարան ըստ Ղուկասու:

թ. 225ա-բ սպիտակ

թթ. 226ա-287բ Աւետարան ըստ Յոհաննոս:

Բազմաթիւ յիշատակարանների միջոցով կարող ենք բաւական լայնօրէն վերականգնել ձեռագրի պատմութիւնը: Գլխաւոր յիշատակարանը նշում է գրչութեան տեղը և գրիչը՝²

288ա՝ Փառք ամենայսուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ, որոյ շնորհաւմն աւարտեցաւ եռայնաշ և հոգիազարդ Աւետարանս, զոր է շաղկապեալ երանեալ անտարանչացն, ըստ բազմերանց գունոց ի մի ոստայնանգելով հաննար. Զոր արւեստակեալ անուշողաց ծաղկանց իտեփեցական կազմութեամբ, որ ըստ հոգոյն յատկութեան իմանի. զանազ<զ>ան <որ> որակութեամբ [զաղա]փարելով ըստ յոբունց արփիացելոցն դասակցութեանց և ի յարմարումն եկեղեցոյ յաղի խաղաղութեան գլխոյն պատշանեալ. զի յայսմանէ կատարելութեան չորս անտարանմ ի բազում պատնառ է [...]³: Եւ այլ բազում պատնառք են յորս զաղափարին չորեքեան անտա-

² Յիշատակարանի սովորական կրճատումները լուծուած են: Օգտակործուած պայմանական նշաններ՝ ... անընթեռնելի, [...] կամաւոր ընդհատում, [] անելում, < > բացառում: Շեղագիրը նշում է տարբեր ձեռքով կամ ուրիշ թանաքով ամրացած տողեր:

³ Համոզուած եմ, որ յիշատականները պէտք է ամբողջութեամբ հրատարակել, որպէսզի նրանց բնագրերի ուսումնասիրութիւնը ամէն տեսակէտից կատարեալ լինի. շատ երկար լինելով մեր՝ յարմար եմ համարում ստորադաս գրել այն մասը, որ սերտ կապ չ'ունի ձեռագրի պատմութեան հետ և վերաբերում է չորս թոփ խորհրդանշանական իմաստին. «Չորեքկերպեան կենդանիք՝ մարդ, առիծ, եզն, արծիւ. չորս նիւթ՝ աշխարհիք», հող և ջուր,

րանք: Որո ցանկացող եղեալ բարեպաշտ Քրիստոնէն Մատթէոսն⁴ եւ ջանաց ստանալ զանառիկ մեծութիւնս եւ զգանձս անկողոպտելի ի յիշատակ հոգոյ իւրո եւ ծնողաց իւրոց Կի(289ա)րակոսին եւ մարն Շընֆորին եւ կենակցին իւրո Սառամելիֆին եւ հարսին Կիրամելիֆին: Եւ **ես յետինս բանասիրաց եւ տրուպս ի սարկաւագաց Երեմիա մեղսամած գծողս** տեսի զեռափափաբզ գսէր եւ զջան բարեմիտ Մատթէոսին, զոր ունէր հետ սուրբ Աւետարանիս, եւ ձեռնարկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ընդ հովանեալ սուրբ Սարգսի **ի քաղաքս Կեղի**. ի թվականութե ... ամին ի դառն ... ժամանակիս որ հարկապահանջ կու տանջէին զքրիստոնէսս եւ այլ բազում չարիս գործէին ընդ քրիստոնէսայս եւ ոչ կարի համարձակ գրեր զսուրբ Աւետարանս: Արդ՝ որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս տեսութեամբ կամ ընդեռնելով կամ գաղափար առնելով ի պէտս արինակի, յիշեցէք ի Քրիստոս զստացող սուրայ զբարեպաշտ ոնեան զմա... 289բ (առաջին սիւնակի չորս տող անընթեռնելի են) նաեւ զմեղուցեալ **գծողս Երեմիա** եւ **գծողս իմ** եւ այլ ամենայն արեան մերժաւորս մեր եւ զընկերայկիցն իմ զհազար սարկաւագն, եւ ինքն՝ արարիչն Աստուած յիշողացդ եւ յիշեցելոցդ ողորմեսցի յիւր <իւր> միւս անգամ գալստեանն: Եւ արդ եղեւ աւարտումն սուրբ աւետարանիս ի թվէ... ժանանիս(“) ... գրիս եւ ծա ըուք

Ուրեմն գրիչը՝ Երեմիա սարկաւագ եւ գրչավայրը՝ Կեղի ծանօթ են, ուստի զլիսաւորապէս մնում է թուականի հարցը ճշտել: Թ. 289ա՝ առաջին սիւնակի վերջին տողում գրիչը գրել է, կիսատ մնացած, թվակա- բառը, լրացնելով յաջորդ սիւնակի առաջի տողում -նութէ համառօտած վերջաւորութեամբ, բայց ճիշտ այդ անկիւնում, որտեղ գրուած էին թուականի նշանագրերը, թուղթը մաշած եւ ընկած է. նոյնը հանդիպում է յիշատակարանի վերջում: Բարեբախտաբար սոյն յիշատակարանը մեզ հնարաւորութիւն է տալիս լուծելու թուականի հարցը, որովհետեւ նրա յատուկ բանաձեւը կրկնում է համանման մէկ ուրիշ ծանօթ եւ թուակիր ձեռագրում, դարձեալ Երեմիա սարկաւագի կողմից Կեղիում ընդօրինակուած:

Վերցնենք նորից Ռեջջիոյի ձեռագրի յիշատակարանի սկիզբը եւ մեզ հետաքրքրող շարունակութիւնը՝

Փառք ամենայսուրբ Երրորդութեանն՝ [...], որոյ շնորհամբն աւարտեցաւ եռայնաշ եւ հոգիագարդ Աւետարանս, զոր է շաղկապեալ երանեալ աւետարանչացն, ըստ բազմերանգ գունոց ի մի ոստայնանգելով հանճար [...] 288բ՝

այդ եւ հուր. քննամիջ անհաշտելիք եւ սիրելիք անքակտելիք: Չորս չորք գի անւան ամեն(288բ)այսուրբ Երրորդութիւնն՝ Հայր, Որդի, Հոգի. չորս գետք բխեալ ի դրախտէն՝ Փիսոն, Տիգրիս, Եւփրատէս (չորրորդը պակասում է - Գ. Ու.): Չորք անկիւն եւ չորս եղջիւրք սեղանոյն: Չորք դէմք սրբոյ խաչին: Չորս առաքինութիւնք հոգոյ՝ խոնեմութիւն, արիութիւն, ողջախոնութիւն եւ արդարութիւն: Չորս ծագ տիեզերաց՝ արեւելք, արեւմուտք, հիւսիս եւ հարաւ: Չորս բանք աւետարանիս՝ պատգամ եւ պատուիրան, սպառնալիս, եւ աւետիս: Չորս բանի խաւսի Աւետարանս՝ հրամանաւ, եւ խրատով, արինակաւ եւ վկայութեամբ:»

⁴ Մատթէոսի անունը այստեղ եւ յաջորդ յիշատակարանում տարբեր ձեռքով գրուած է շնչուած մի անուան փոխարէն, որ անընթեռնելի է:

Որո ցանկացող եղեալ բարեպաշտ քրիստոնէն Մատթէոսն⁵ եւ ջանաց ստանալ զանառիկ մեծութիւնս եւ զգանձս անկողոպտելի ի յիշատակ հոգոյ իւրո եւ ծնողաց իւրոց.....

Համեմատենք այժմ այս տողերը մի ուրիշ ծանօթ ձեռագրի յիշատակարանի համապատասխան բաժնի հետ: Այս երկրորդը, *Յ 1942*, դարձեալ Աւետարան է, գրուած նոյնպէս *Կեղիում, 1498թ. և ասում է՝*

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ [...], որոյ շնորհամբն աւարտեցաւ եռահաւ եւ հոգիազար(թ)դ Աւետարանս, զոր է շաղկապեալ երանեալ աւետարանացն, ըստ բազմեւանգ գումոց ի մի ռստայնանկելով հանեալ [...]**Որոց ցանկացող եղեալ բարիսէր եւ աստուածասէր կին մի Մարիամ անուն, եւ ջանաց ստանալ զանառիկ մեծութիւնս. եւ զգանձս անկողոպտելի յիշատակ հոգոյ իւրո եւ ծնողաց իւրոց...**⁶

Երկու ձեռագրերի գրիչը և գրչութեան տեղը նոյն են, նոյն է նաեւ յիշատակարանի յատուկ բանաձեւը, հետեւաբար եթէ մէկին թուականը 1498-ն է, միւսը, այսինքն Ռեշիդիյինը պէտք է մօտաւորապէս նոյն շրջանին գրուած լինի, եզրակացութեամբ ժճ դ. երկրորդ կէսին: Այսպէս լուծուած եմ համարում թուարկութեան հարցը: Երկու յիշատակարաններումն էլ նշուած են նաեւ քաղաքի նոյն եկեղեցիները՝ Ս. Սարգիս, Ս. Յակոբ և Ս. Աստուծածին:

Աւելի կնճռոտ է ստացողի հարցը: Արդեօք՝ վերոյիշեալ Մատթէոսն է, որի անունը սակայն ուրիշ տեղն էլ քերուած թուղթի վրայ տարբեր թանաքով գրուած է. արդեօք՝ երկրորդ ստացողն է եղել: Ո՛վ էր առաջին բուն ստացողը: Եւ ո՛վ է ոմն Հայրապետ, որի անունը յիշատակուում է յաջորդ յիշատակարանում Մատթէոսից յետոյ:

289բ, սիւն բ՝ Դարձեալ յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր **զՄաթէոս** եւ զծնողս իւր. **յիշեցիք եւ զՀայրապետ ֆահանան** եւ զհայրն իւր զՍտեփաննոս ֆահանան եւ զմայր իւր զՄարթայ եւ զաւակս իւր, **որ պատճառ եւ յորդորիչ եղեւ ետ գրել** զանգին մարգարիտս եւ զանառիկ մեծութիւնս եւ տղաւ ի ձեռն Հա[յրա]պետ ֆահանային յիշատակ իւր եւ ծնողաց և ամ[ենայն] արեան մերձաւորաց իւրոց. ամէն:

Սրանով, ինչ որ եղել է այս երկրորդ անձնաւորութեան դերը, ձեռագիրը կապում է Հայրապետ քահանայի տոհմի հետ, ինչպէս երեւում է հետեւեալ տողերից, որտեղ կէս դարից յետոյ Մալաքիա մի գրիչը յիշատակում է Հայրապետի թոռան՝ տէր Մարգարէ արքեպիսկոպոսին իբրեւ ձեռագրի նորոգիչ և մեծ բարերար Կեղիի եկեղեցիներին՝

⁵ Տե՛ս ծանօթագր. 4:

⁶ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Եր., 1958, էջ 274-275.

290ա՝ Դարձեալ յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զՀարապետ Բահանային թոռն. զտէր Մարգարէ ահրեայիսկոպոսն, որ նման Ներսէս հայրապետին՝ շնորհաւմն զարդարեալ կայ, եւ զհայրն իւր Զեկիան եւ զմայրն իւր զԹանկ-խաթուն եւ զհաւեղբայրն իւր զԽաչերեսն եւ զհարազատ եղբայրն իւր զԿա-րոն Հայրապետն եւ զՄելիոն եւ զԲոյրն իւր զհանգուցեալն առ Քրիստոս: Որ ետ գտար Աւետարանս կրկին նորոգել եւ վերստին զարդարել եւ եղ յիշատակ ի դուռն սուրբ Կիրակոսին: Եւ արդ, գիտացիք՝ հայրք եւ մայրք, զի ոչ թէ գտար Աւետարանս միայն եղ յիշատակ, այլ եւ բազում յիշատակ եղեալ ունի սա ի սուրբ եկեղեցիք: Նախ եւ առաջին ռսկի թելով շուրջառ մի բոլորովին զգես-տովն եւ սուրբ սեղնի ծածկոց մի եւ նըշխարհի թափսի մի, նաղշուն ծածկո-ցով մի ի հոլպաշին վանքն ունի եղեալ յիշատակ. դարձեալ խառնօթայ շուրջառ մի բոլորովին զգեստովն, եւ ծածկոց մի ի Բաղքին միաբանմն ի սուրբ Յակոբն եղ յիշատակ ի ձեռն Աստուածայտուր աւագ իրիցուն: Դարձեալ գեղեցիկ նա-շոցք մի եւ Բ արծաթէ խաչ եւ ռսկի մի եւ զայս Աւետարանս եղի յիշատակ ի սուրբ Կիրակոսն եւ ռսկի մի յաստըրբերդ եւ այլ բազում բարոյքինս արա-րեալ է եւ անթիւ գերիս ազատեալ է եւ աղբիւր շինեալ է: Փառք եւ գոհութիւն Աստուծոյ, որ այսպիսի առաջնորդի տիրացեալ ենք մեք. Աստուած արհմնէ զայն մարդն որ լի բերանով Աստուած ողորմե[ա] ասէ:

Դարձեալ յիշեցիք յաղաթս ձեր **զանպիտան գրիչս զՄաղափայ երէցս**, որ ա-նուամբ միայն կոչիմ Բահանայ եւ գործովս ոչ եւ զկողակիցն իմ եւ ծնաւորն իմ, եւ անմեղաղիւր լերով խոշորութեան եւ զաղալանաց սորայ, զի ի մեծութեան ժամանակս ուսայ եւ կար իմ այս է: Դարձեալ յիշեցիք զվարպետն իմ զտէր Գրիգորն որ բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ ուսոյց զիս: Եւ եթէ ոք յանձնըցնի ի հետ սուրբ Աւետարանիս ծախելով թէ գողանալով կամ գրաւելով ի դրանէ սուրբ Կիրակոսին, զմասն եւ զպատիժն Յուդայի եւ զխաչայհա-նուացն առցէ. եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս:

Ո՛վ է այս Մարգարէ արքեպիսկոպոսը, որ այսքան հարստութիւններ նուիրեց Կեղիի եկեղեցիներին: Առ այժմ իմ փնտռողքն ապարդիւն մնաց: Ինչ որ կարելի է ասել վստահօրէն այն է, որ մեր ձեռագիրը իր համայնքի մէջ երկար կեանք ու խնամք է ունեցել. շատ օգտագործուած Աւետարան է եղել, եթէ իր գրչութեան մօտաւորապէս յիսուն-վաթսուն տարուց յետոյ, նորոգւուելու կարիք է ունեցել, ինչպէս կարդացուած է նոյն յիշատակարանի վերջաւորութեան

290բ՝ Արդ՝ կազմեցաւ Աւետարանս ի թվիս Հայոց ԶԳԴ ապրիլ ամսոյ ի ԻԶ ի Բաղաֆս որ կոչի Կեղի, ընդ հովանեաւ սուրբ Յակոբին եւ սուրբ Սարգըսին եւ սուրբ Աստուածածնին: Ամէն. Հայր մեր յերկինս եւ սուրբ եղիցի անուն Բռ....

Կազմութեան մասին՝ արդէն թ. 287բ իբրեւ կազմող յիշատակուած է նոյն Մաղաքիա գրիչը՝

Զվերջին կազմաւոյ սուրբ Աւետարանիս զփծուն գրիչս զՄաղափիայ հրէցս յիշեցեմք ի Քրիստոս աղաչեմ զձեզ և որ յիշէ յիշեալ լիցի ի Քրիստոս:

Ձեռագրի յաջորդական կապութեան մասին լուր չ'ունենք, մինչև որ Առաքել ոմն ազատեց ի "անպատեհ տեղի" ց՝ Տրապիզոնում, ըստ անթուական վերջին նոտրագիր յիշատակարանի՝

թ. 290թ Այլ յիշեցեմք զանարժան եւ գոտանուն սարգաւարժ Առաքելս, որ վերջին ժամանակի ըստ[ա]ցայ գոտը Աւետարանս ի Պոնտոս քաղաքի որ կոչի Տրապիզոն, ի յառն միոյն, որ է ի դաւանակս Յունաց եւ ի գեղջէն որ<կոր> կոչի Մանկայ, տեսանելով գոտը Աւետարանս ի անպատեհ տեղիս եւ ազատեցի, ինքն յայտնեաց ինձ:

Վերջին էջում անշնորհ ձեռքով մի թուական գրուած է՝ «Թվ. ՌՃԾԹ յու-նիսի ...», որից յետոյ մեր ձեռագրի ճակատագիրն անձանօթ է մնացել մինչև Իտալիայ հասնելը:

Ձեռ. 2 Գիրք ձեռնադրութեան և պատարագի (Մաշտոց)

[ԺԳ դ.], [Կիլիկիա], գրիչ՝ անյայտ, ստացող՝ Ստեփանոս եպսկ. Անագարբոյ, թերթ՝ 187, պրակ՝ 17, նիւթ՝ մագաղաթեա, մեծութիւն՝ 21,5x15, գրութիւն՝ միասին, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 16, կազմ՝ կաշեպատ, աստառ՝ մետաքսեայ սպիտակ և կապոյտ: Մանրանկարչութիւն՝ պատկեր՝ խոյրով եպիսկոպոս՝ 23թ, խորան՝ 3ա, կիսախորան՝ 23թ, 58թ, լուսանցազարդերի և գլխատառերի օրինակ՝ 6թ, 14ա, 18թ, 19ա, 32ա, 39թ, 128թ, 174թ, 182թ: Դժբախտաբար այս թանկագին ձեռագիրը ենթարկուել է վայրագ վերաբերմունքի. չգիտեմք ե՞րբ, ու՞ր, ո՞ր տգէտ կտրատել է նրա զարդեր. թողնելով միայն հետքեր սկզբնական նոխ գարդարանքի: Յամենայն դէպս մնացածը, թէև գրչութեան տեղը նշուած չէ, անտարակոյս ցոյց է տալիս որ ձեռագիրը կիլիկեան արուեստի արժէքաւոր նմոյշ է:

Մատենանի առաջին երկու թերթեր ուրիշ բնագրից անճատուած՝ այստեղ կցուած են. նիւթ՝ մագաղաթեա, մեծութիւն՝ 21,5x15, գրութիւն՝ երկսիւն, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19, բովանդակութիւն՝ Նոր կտակարանի հատուածներ, հաւանաբար Յայսմատուրբից վերցրած:

Ձեռագրի բուն բովանդակութիւն՝ Գիրք ձեռնադրութեան և պատարագի (Մաշտոց).

թ. 3ա – Ձեռնադրութիւն անագանոսաց, որ են գրակարդաց: *Զգենու եպիսկոպոսն և գայ ի դուռն*

թ. 4ա Ձեռնադրութիւն կէս[ասարկաւ]ագաց: *Սկսանին շարական....*

թ. 8ա Կանոն յորժամ սա[րկաւագաց] ձեռնադրեն: *Զգենու եպիսկոպոսն և [քահ]անայքն: Եւ առնու սարկ...*

թ. 23թ Ձեռնադրութիւն Բանանայի: Ի ծունր իջուցանեն երկու ոտամբ. եւ ապա ասեն սաղմոս ի թիւ ԻԴ

թ. 47ա (թերթի կէսը կտրուած է)... էր սրբութեամբ և արհնութեամբ զձեռս սորա. զամենայն ինչ զոր արհնէ սա...

թ. 48ա Կանովն վէմ արհնելոյ որ ի ջուր ածի. եւ երդումն աղի: Երդումն երկուցանեմ զքեզ պատկեր աղի...

թթ. 58թ-113թ Սրբոյ հաւր մերոյ Աթանասի է պատարագ, արեւմ արկանելոյ սպաս եկեղեցոյ: Յորժամ կամիցի քահանայն պատարագ մատուցանել...

թթ. 114ա-127թ (թերթի կէսից արեւի կտրուած է).[Կանովն հիմնարկէ]. ... ԺԲս անտաշս զոր ի գետոյն ... արինին և քահանան ընդ նմա սարկ[աւագ] ... և դպիրք մոմեղինաւք լուցելովք...

թթ. 128ա-176ա Կանովն նաւակատեաց եկեղեցոյ արհնութեան: Յերկոյին հսկումն լինի միաբան ուխտին մինչև ցառաւաւտն...

թթ. 174ա-182ա Կանոն տեառն ընդառաջին: Յար Տեառն ընդարաջին զգետաւորի եպիսկոպոսն յերրորդ ժամ աւուրն...

թթ. 182թ-186թ Կանովն խաչալուա առնել: Զոր խաչ ... կոչեն. առ ի բժշկութիւն անասնոց...

թ. 186թ վերջ. եւ մեր ընկալեալ գոյն՝ Բեզ մատուցանեմք ամենակաւաւ և ամենախնամ Տէր, որ եւ արհնեալ գովեալ և բարեբանեալ և յամենեցունց երկրպագեալ... զի այժմ և միշտ և յաիտեանս յաիտենից ամեն:

Ձեռագրի երկու յիշատակարանները, թէև անթուական թույլ են տալիս հաստատել նրա ժամանակաշրջանն ու միջավայրը: Արդէն տեսել էինք որ մնացած զարդերի ոճը ուղղում էր դէպի Կիլիկիա, այժմ ստացողի անունը փաստում է գրչավայրը՝

թ. 186թ Փառք անըսկիզբնէին Հարի յէն ծնեալ անժամանակ Որդոյն և էակից և փառակից սուրբ Հոգոյն, երեւան ձևատրութեան և միաստուածութեան այժմ և յամբաւ յաիտէանս. ամէն: Արդ՝ եւ, անպիտան ծառա սուրբ Աստուածածնին՝ **Ստեփանոս Կալիսկոպոս Անարգարոյ** ցանկացող եղա այս սուրբ մատենիս եւ ետու գրել ըզսա եւ զարդարել ոսկէզաւ գրով եւ վայելուչ ծաղկաւ, որ է Գիրք ձեռնադրութեան եւ պատարագի եւ ետու ըզսա գանձ տայնարի Տիրամար Սուրբ Աստուածածնի ի յիշատակ ինձ եւ երախտաւորացն իմ՝ տէր Մարտիրոսին եւ տէր Սերոբէի [...] զարմից իմոց և որ ոք զամէն...

Ուրեմն պատուիրատուն՝ Ստեփանոս Անարգարոյ եպիսկոպոսն է. սա ծանօթ անձնաւորութիւն է, որ մասնակցեց այն Սսի ժողովին, որ Մխիթար Գոնեցի կաթողիկոս գումարեց 1341թ. և զանազան պատճառներով տեղի ունեցաւ

միայն մի տարուց յետոյ՝ 1342թ.⁷ եթէ ընդունենք որ այդ նոյն Ստեփանոս եպիսկոպոսն է, որ պատուիրել է անծանօթ մի գրչին ձեռագիրը, անիմաստ չէ մտածել որ նրա շարագրութիւնը եղել է ԺԴ դ. կէսերին:

Միւս յիշատակարանը վերանորոգման մասին է, նոյնպէս անթուական և անծանօթ գրչի՝

թ. 187ա 3իշեցեք ի սուրբ եւ արժանատւ յաղաթս ձեր զառաջնորդ սուրբ Փրկչի վանասց՝ զտէր Աստուածատուր կրանատուր եւ զովանէս վարդապետն, որ ետուն զսուրբ Մաշտոցս, որ է Գիրք ձեռնադրութեան վերստին նորոգել եւ կազմել իւրեանց հոգոյն յիշատակ: Զձեզ աղաչեմք ով ընթերձաւոր, որ մէկ հայր մեղաւի մի յիշել ի Տէր. ով որ յիշէ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ. Ամէն: Եւ է սայ յիշատակ ի դուռն սուրբ Փրկչին. ամէն. հայր մեր որ յերկ:

Սրանով իմանում ենք որ մատեանը, նորոգուելուց յետոյ (ոչ արհեստաւորի անունը, ոչ թուականը յիշատակուած չեն), շնորհիւ Աստուածատուր կրօնաւորի և Ովանէս վարդապետի նուիրուել է Ս. Փրկչի վանքին: Դժուար է բնորոշել որ Ս. Փրկչի մասին է խօսքը, քանի որ նոյն անունով բազմաթիւ են վանքերը տարբեր վայրերում և ժամանակաշրջաններում և Կիլիկիայում և այլուր:

Թէև սկզբից բացառել եմ խորացնել մանրանկարչութեան ուսումնասիրութիւն, կ'ուզենայի աւելացնել միայն մի նկատողութիւն այն միակ պատկերի մասին որ մնացել է մատեանում: Թ. 23բ՝ քահանայի ձեռնագրութեան ծիսի սկիզբին նկարագրուած է մի եպիսկոպոսի պատկերը. նրա խոյրը շատ մօտենում է լատինականին: Դա ևս կարող է նշանակել այն լատինական ազդեցութիւն, որ անտարակոյս լինում էր Կիլիկիայում, 1341-1342թթ. Սսի ժողովի ժամանակին:

⁷ Տե՛ս J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, հատ. 25 (*Concilium Armenorum, Anno 1342 celebratum*, 1185-1270) ժողովի մասնակցող արքիեպիսկոպոսների թումք յիշատակում է Stephanus Ananarsensis. Մանսիին ուղղում է նաև Մ. Օրմանեան, Հազգապատում, 1291 (սխալմամբ նշելով հատ. 30): Ճիշտ է Օրմանեանի նկատումը որ լատիներէն տառադարձուած անունները խաթարուել են, սակայն Ananarsensis անուան տակ պէտք է անպայման տեսնել «Անագարբացի» զուգահերը. հայերէնի մէջ էլ այդ փաղափ անունը տարբերակների ենթարկւում է՝ Անարգարբա, Անագարբա, Անավարգա եւն: Ստեփանոս եպիսկոպոսի մասին տե՛ս նաև Մ. Զամչեան, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ 1784-1786, Գ., 341: